

راهکارهای قرآن و سنت جهت نهادینه‌سازی اخلاق سیاست در روابط بین‌الملل

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴

حسین حاجی‌پور*، محمود رمضان**

(۱۱-۳۹)

چکیده

یکی از دغدغه‌های مهم اندیشه‌پردازان سیاست در عصر مدرن، تبیین رابطه و حدود نفوذ اصول اخلاقی در صحنه عمل سیاسی و اقتناع حکمرانان به رعایت این اصول در تصمیم‌گیری‌های سیاسی است. این پژوهش درصدد است با روش تحلیل مضمون آیات قرآن و سنت معصومان، راهکارهای نهادینه شدن قواعد اخلاقی در سیاست بین‌الملل را کشف و ارائه نماید. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد در اسلام برای نهادینه کردن ارزش‌های اخلاقی از راهکارهای معرفتی، عاطفی و رفتاری استفاده شده است. دعوت به توحید، رسالت، معادباوری، آگاهی‌بخشی ملت‌ها، تشویق به خردورزی، پرهیز از التقاط و پرهیز از شبهه‌پردازی، مهم‌ترین روش‌های معرفتی بوده، محبت و مهرورزی، نرمش و خشونت بجا و کرامت انسانی، مهم‌ترین روش‌های عاطفی به شمار می‌روند و رفتار اخلاقی در جامعه، رفتارهای فرهنگی و اجتماعی و رفتارهای سیاسی، اقتصادی و نظامی از جمله راهکارهای رفتاری برای نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی در میان ملت‌های مسلمان و غیرمسلمان هستند. نتیجه مقاله مطرح می‌سازد از نظر اسلام افزون بر لزوم همسویی اهداف سیاسی با اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در روابط بین‌الملل، ابزار اجرای اهداف سیاسی نیز باید ارزشی و اخلاقی باشند.

واژگان کلیدی: قرآن و سنت، اخلاق، سیاست، روابط بین‌الملل، اندیشه اسلامی.

* . استادیار گروه معارف، واحد یادگار امام خمینی، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرری، ایران (نویسنده مسئول)،

.hajipour110@chmail.ir

** . مربی گروه معارف، واحد یادگار امام خمینی، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرری، ایران،

.mrk1355@gmail.com

مقدمه

مناسبات بین‌المللی اقتضا می‌کند کشورها در سطح خرد و کلان با یکدیگر تعامل داشته باشند و تعامل زمانی ایجاد می‌شود و یا استمرار دارد که اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در روابط بین‌المللی حاکم باشد. کم‌رنگ شدن اصول اخلاقی در صحنه عمل سیاسی به ویژه هنگام بروز جنگ‌ها و کشمکش‌ها در عرصه جهانی گواه بر این است که اخلاق نقش مهمی در سیاست مدن و مدیریت و حکومت بر جامعه و روابط بین‌الملل دارد. علاوه بر آموزه‌ها و گزاره‌های اسلامی، رهنمودهای اخلاقی سایر ادیان نیز به چگونگی تنظیم صحیح رابطه انسان‌ها با یکدیگر اختصاص یافته و اندیشمندان مسلمان و غیر مسلمان به نقش ویژه حکومت در کیفیت مناسبات جهانی پرداخته‌اند و از نحوه رابطه اخلاق و سیاست اعم از توجه به حقوق و امتیازهای شهروندان، مصلحت‌اندیشی‌ها، منفعت‌سنجی‌ها، پیچیدگی‌ها و چالش‌ها سخن گفته و تاکید نموده‌اند که روابط بین‌المللی و مناسبات جهانی دولت‌ها زمانی به سرانجام می‌رسد که پایه‌ها، محورها و اصول مشترکی در جهت تفاهم وجود داشته باشد و اخلاق همان چارچوب و قواعد مشترک مناسبات و تعاملات جهانی است که بدون در نظر گرفتن آن نمی‌توان سیاست‌گذاری‌ها و تعاملات مشترک بین‌المللی داشت.

با توجه به توصیف فوق این مسأله مطرح می‌شود که چه راهکارهایی برای بهبود ارزشهای اخلاقی در روابط بین‌الملل باید حاکم باشد تا طرفین تعامل در چارچوب قواعد اخلاقی مشترک به تفاهم و رضایت برسند؟ با توجه به پرسش فوق، آثار مرتب‌شده رویت شد از جمله آثاری که نوشته شده، کتاب اخلاق و سیاست خارجی، نوشته دیوید بی مکدانلد، رابرت جی. پاتمن و بتی مسون پاکر با ترجمه مهدی ذاکریان است که به تأثیر اخلاق بر مسائل سیاست خارجی پرداخته، هم‌چنین کتاب اخلاق جهان‌شمول، هرج و مرج، آزادی و روابط بین‌الملل نوشته مروین فراست در خصوص ارزش‌های اخلاقی در روابط بین‌الملل است.

نیز، کتاب اخلاق و روابط بین‌الملل نوشته مهدی ذاکریان، نشر دانشگاه امام صادق علیه السلام که به تبیین جنبه‌های اخلاق در روابط بین‌الملل پرداخته و کتاب اخلاق و سیاست؛ رویکردی اسلامی و تطبیقی نوشته محمدرضا احمدی طباطبایی که رابطه اخلاق و سیاست

را با رویکرد تطبیقی بررسی نموده است. هم‌چنین در پایان‌نامه ای به عنوان اخلاق در روابط بین‌الملل و دیپلماسی نوشته فاطمه نقوی، ضوابط اخلاقی در برخورد با ملل دیگر در دو بخش جنگ و صلح بررسی گردیده و مقاله مبانی و اصول اخلاق اسلام در روابط بین‌الملل به قلم علی‌اکبر علیخانی و مقاله اخلاقی نمودن روابط بین‌الملل؛ رویکردی قرآنی نوشته اصغر افتخاری به صورت مختصر و ناقص به ارزش‌های اخلاقی در روابط بین‌الملل اهتمام داشته‌اند. مقاله نسبت بین اخلاق و منفعت در روابط بین‌الملل نوشته محمدحسن خانی به بررسی رابطه میان اخلاق و منفعت در روابط بین‌الملل می‌پردازد و مقاله اسلام و روابط بین‌الملل، رویکرد هستی‌شناسی نیز توسط داوود غرایاق زندی از نگاه هستی‌شناسی به بررسی رویکرد اسلام و روابط بین‌الملل پرداخته است. به علاوه، مقاله راهکارهای نهادینه کردن اخلاق حرفه‌ای در سازمان‌ها از دیدگاه آموزه‌های دینی توسط نجمه حسینی و عفت عباسی، راهکارهای برای نهادینه کردن اخلاق حرفه‌ای در سازمان‌ها ثبت گردیده است.

با توجه به چالش‌ها و منابع یادشده رویکرد این پژوهش آن است که راهکارها و روش‌های نهادینه‌سازی ارزشهای اخلاقی در روابط بین‌الملل را بر اساس آموزه‌های دینی که قرآن کریم و سنت اهل‌بیت بوده بیان نماید و درحالی‌که در منابع یادشده، به این موضوع نپرداخته‌اند. در واقع پژوهش حاضر با این پیش‌فرض که از منظر قرآن و سنت، رعایت ضوابط اخلاقی در تمام عرصه‌ها و از جمله حوزه‌های قدرت سیاسی ضروری است، در پاسخ به پرسش مذکور در صدد است بر اساس اصول منطقی حاکم بر دین اسلام و از منظر قرآن و سنت معصومین علیهم‌السلام با روش تحلیل مضمون، راهکارهایی را کشف نماید که در جهت نهادینه کردن ارزشهای اخلاقی در روابط با ملتها و دولتهای دیگر اعم از مسلمان، غیر مسلمان و کافران حربی و غیرحربی لازم و ضروری است.

۱. چارچوب مفاهیم

در مفهوم‌شناسی، واژگان اخلاق، سیاست، روابط بین‌الملل، راهکار و نهادینه‌سازی تعریف و جهت‌گیری این پژوهش بیان می‌گردد.

۲-۱. اخلاق

اخلاق در مرحله نخست به معنای صفات روحی یا ملکات نفسانی معنا شده و در مرحله بعد به واکنش‌ها و رفتارهای منشعب از آن صفات تعریف می‌شود (حاجی‌پور، ۱۳۹۹، ۷۰)، اما در این تحقیق به چارچوب قواعد و ارزش‌های مشترک انسانی تعریف می‌شود که شخصیت درونی و رفتارهای مطلوب از آنها نشأت می‌گیرد.

۲-۱. سیاست

سیاست در لغت به معنای اصلاح امور خلق، اداره و ریاست کارهای مملکت، حکم راندن بر مردم، (دهخدا، ۱۳۹۹) و در اصطلاح شامل تعاریف مختلفی است که اعمال قدرت و نفوذ به شکل وسیع در جوامع انسانی (جاسمی، ۱۳۵۷: ۲۵۴) و تدبیر جهت اداره جامعه انسانی (جهان‌بزرگی، بی تا: ۱۵) از جمله آنهاست. از منظر امام خمینی، سیاست به معنی راهبری و هدایت افراد جامعه به سوی هدف متعالی اسلام است (موسوی خمینی، ۱۳۸۰، ج ۱۳: ۲۱۷ و ج ۳: ۲۱۸).

۳-۱. روابط بین الملل

منظور از روابط بین الملل یعنی برقراری ارتباط در تمام زمینه‌های سیاسی و غیرسیاسی میان بازیگران صحنه بین الملل که شامل دولتها، سازمان‌ها و افراد می‌شود (قربان زاده، ۱۳۸۶: ۱۶ و ۱۷. قوام، ۱۳۸۴: ۱۴) هم‌چنین روابط بین الملل، کلیه اقدامات و رفتار متقابل بین اعضای جوامع مجزا از یکدیگر در تمام زمینه‌ها و جنبه‌های سیاسی و فرهنگی است که با واژه سیاست خارجی یعنی اقدامات یک کشور در قبال شرایط و محیط خارجی و با واژه سیاست بین الملل یعنی اقدامات متقابل دولت‌ها با یکدیگر مشابقت دارد (قربان زاده، ۱۳۸۶: ۱۶ و ۱۷). از دو تعریف فوق می‌توان روابط بین الملل را به برقراری ارتباط در تمام زمینه‌های سیاسی و غیرسیاسی میان بازیگران صحنه بین الملل اعم از دولتها، سازمانها و افراد تعریف کرد.

۴-۱. نهادینه‌سازی

نهادینه‌سازی و نهادینه شدن به فرایندی گفته می‌شود که نظامی از ارزش‌ها، هنجارها،

راهکارهای قرآن و سنت جهت نهادینه‌سازی اخلاق... - حسین حاجی‌پور (۱۱-۳۹) / ۱۵

منزلت‌ها و نقش‌های به‌هم‌پیوسته و مورد پذیرش یک جامعه ثابت می‌شود و از طریق این فرایند، رفتار خودجوش و غیرقابل‌پیش‌بینی جای خود را به رفتار پیش‌بینی پذیر می‌دهد (کافی، ۱۳۸۵: ۱۹۱)

۱-۵. راهکار

راهکار به معنای شیوه انجام کار و ارائه راه‌حل برای چاره‌جویی و تدبیر در یک مسأله می‌باشد (لغت‌نامه دهخدا، ۱۴۴۴) و با توجه به اینکه اسلام، دین اجتماعی است و برای جامعه ارزش و اعتبار ویژه‌ای قائل است، و رویکرد پژوهش حاضر بر اساس قرآن و سنت است، منظور از راهکارهای نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی در روابط بین‌الملل، آن دسته از شیوه‌های متنوع معرفتی، عاطفی و رفتاری مستخرج و مستنبط از قرآن و سنت است که به وسیله آنها می‌توان ارزش‌های اخلاقی را در روابط بین‌جوامع نهادینه‌سازی کرد.

۲. روش پژوهش

گردآوری اطلاعات در این مقاله، بر اساس روش کتابخانه‌ای و برگرفته از آثار علمی موجود اعم از مقالات، کتب و سایت‌های معتبر علمی است، اما تحلیل داده‌های پژوهش، طبق روش تحلیل مضمون با رویکرد اخلاقی بوده است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود از داده‌های کیفی است (رحیمی و سپهری، ۱۳۹۷: ۸۷-۱۰۵). این روش تحقیق که فرایند تحلیل داده‌هاست، بر اساس مضمون بین‌اطلاعات مهم درباره داده‌ها و سؤالات تحقیق، تا حدی معنا و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد و داده‌های متنوع و پراکنده را تفصیل می‌دهد. به تعبیر روشن‌تر مضمون، الگویی است که در داده‌ها یافت می‌شود و حداقل به توصیف و سازمان‌دهی مشاهدات و حداکثر به تفسیر جنبه‌هایی از پدیده می‌پردازد. در مجموع، مضمون ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در مورد سؤالات تحقیق است (عابدی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۵۱-۱۹۸).

کشف و استخراج راهکارهای قرآن و سنت جهت نهادینه‌سازی اخلاق سیاست در روابط بین‌الملل بر اساس روش تحلیل مضمون، نیازمند بیان شبکه‌ای گزاره‌های قرآن و

سنت و تحلیل داده هاست که در ادامه برای این منظور آموزه‌ها و گزاره‌های قرآن و سنت در سه محور راهکارهای معرفتی، راهکارهای عاطفی، و راهکارهای رفتاری تبیین و تحلیل می‌شود.

اجرای روش تحلیل مضمون در این پژوهش، در چند گام اساسی صورت گرفته که در گام اول، سعی شده مولفه‌های قرآنی و بر محور سنت شناسایی شود که در اخلاقی‌سازی روابط بین الملل و در ارتباط با ملل مسلمان و دیگر ملل غیر مسلمان اعم از کفار حربی و غیرحربی موثر است. سپس در مرحله دوم، روش‌ها و مضامین هم‌سنخ در رابطه با راهکارهای نهادینه شدن اخلاق سیاست در روابط بین‌الملل در سه ساحت معرفتی، عاطفی، و رفتاری تبیین، طبقه‌بندی کدگذاری شده‌اند. در مرحله بعدی، مجموع گزاره‌های طبقه‌بندی شده با رویکرد اخلاقی و بر مبنای مورد نظر دین، تحلیل مضمون گردیده‌اند. در گام نهایی، مضامین تحلیل یافته، مورد بازبینی و پالایش مجدد قرار گرفته‌اند و با تحلیل شبکه‌ای مضامین پالایش یافته و محورهای به دست آمده، نتیجه نهایی پیرامون راهکارهای قرآن و سنت جهت نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی در روابط بین‌الملل به دست آمده است.

۳. بیان شبکه‌ای گزاره‌ها و تحلیل داده‌ها

کشف و استخراج راهکارهای قرآن و سنت جهت نهادینه‌سازی اخلاق سیاست در روابط بین‌الملل بر اساس روش تحلیل مضمون، نیازمند بیان شبکه‌ای گزاره‌های قرآن و سنت و تحلیل داده هاست که در ادامه برای این منظور آموزه‌ها و گزاره‌های قرآن و سنت در سه محور راهکارهای معرفتی، راهکارهای عاطفی، و راهکارهای رفتاری تبیین و تحلیل می‌شود.

۳-۱. راهکارهای معرفتی

از آنجا که شکل‌گیری شخصیت انسان و تعامل انسان‌ها با یکدیگر ابتدا به معرفت، شناخت و آگاهی انسان برمی‌گردد، لذا آیات و روایات متناظر به این محور، تحلیل مضمون می‌شود تا ابتدا راهکارهای معرفتی استخراج گردند. مقصود از راهکارهای معرفتی، راهکارهایی هستند که به معرفت و دانش‌افزایی ملت‌ها منجر می‌گردد و جزو بن‌مایه‌های اصلی انسان

راهکارهای قرآن و سنت جهت نهادینه‌سازی اخلاق... - حسین حاجی‌پور (۱۱-۳۹) / ۱۷

هست. روش‌های معرفتی باعث گسترش ارزش‌های اخلاقی در جامعه شده، از طریق آنها می‌توان به دنبال ایجاد مدینه فاضله بود. راهکارهای معرفتی را می‌توان به راهکارهای معرفتی نگرشی، گرایش و کنشی تقسیم کرد.

الف: راهکارهای معرفتی نگرشی

منظور از راهکارهای معرفتی نگرشی، اصول اعتقادات و باورهای اعتقادی می‌باشد که در اصطلاح به آنها، اصول دین و اعتقادات گفته می‌شود (مصباح یزدی، ۱۴۲۶ق، ج: ۱، ۲۰) و گرچه توحید، نبوت و معاد، سه اصل مورد پذیرش تمام فرقه‌های اسلامی است، اما شیعه دو اصل عدل و امامت را نیز جزو اصول دینی معرفی می‌کند. جدول زیر بر اساس تحلیل مضمون، راهکارهای معرفتی نگرشی جهت نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی را در روابط بین الملل طبق قرآن و سنت نشان می‌دهد.

جدول ۱: راهکارهای معرفتی نگرشی

مفهوم	استنباط	گزاره قرآن و سنت	ردیف
توحید	طبق قرآن، پرستش غیر خدا دور از منزلت انسان و توحید و یکتاپرستی، فصل مشترک همه ادیان الهی و مبنای تعامل ملت‌ها و کشورهاست و به تعبیر علامه طباطبایی، آیه بر اجتماع به آن کلمه واحده دعوت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۳۸۹)	بگو: ای اهل کتاب بیایید به سوی سخنی که میان ما و شما یکسان است که جز خدای یگانه را نپرستیم و چیزی را همتای او قرار ندهیم و بعضی از ما بعض دیگر را - غیر از خدای یگانه - به خدایی نپذیرد. هرگاه (از این دعوت) سرباز زنند، بگوید: گواه باشید که ما مسلمانیم (آل عمران: ۶۴).	۱
توحید	پیامبر صلی الله علیه و آله در تعامل با قیصر روم به مهم‌ترین نقطه اشتراک ادیان الهی یعنی به توحید تصریح می‌کند.	به نام خداوند بخشنده مهربان، از محمد رسول خدا به هرقل بزرگ روم. درود بر آنکه پیرو هدایت باشد؛ اما بعد اسلام بیاور تا به سلامت بمانی و پاداش تو را دوباره بدهند و اگر رو بگردانی گناه کشاورزان (شغل بیشتر جامعه رومی) بر گردن توست (طبری، بی تا، ج: ۲: ۶۴۹). سپس پیامبر آیه ۶۴ سوره آل عمران را در پایان نامه ذکر کرد.	۲

<p>توحید</p>	<p>پیامبر در نامه به یک سیاستمدار و حاکم سیاسی، بر خدای یگانه فرا می‌خواند و گناه مردم را بر گردن حاکم می‌سپارد</p>	<p>این نامه‌ای است از محمد، فرستاده خدا به نجاشی اصحم بزرگ حبشیان، درود بر هر کس که از هدایت پیروی کند و به خدا و رسولش ایمان آورد و گواهی دهد که پروردگاری جز خدای یکتا وجود ندارد؛ خدایی که او را شریکی نیست و نه او را همسری است و نه فرزندی دارد و اینکه محمد بنده و فرستاده اوست. من تو را به آنچه خدا فرمان می‌دهد فرامی‌خوانم و من خود فرستاده اویم. مسلمان شو تا سلامت یابی. پیامبر بعد از بیان آیه ۶۴ سوره آل عمران فرمود: اگر از این امر سرپیچی کنی گناه همه مسیحیان قوم بر گردن تو خواهد بود (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۲، ق ۳۰۸).</p>	<p>۳</p>
<p>توحید</p>	<p>پیامبر به بزرگ مصر بر توحید و روی آوردن به خدای یکتا فرا خواند. در سیاست‌ورزی بین المللی می‌توان به توحید فرا خواند</p>	<p>به نام خداوند بخشنده و مهربان از محمد بن عبدالله به مَقْوَس بزرگ قبط (مصر) سلام بر کسی که از هدایت پیروی کند. من تو را به اسلام فرامی‌خوانم، اسلام بیاور تا سلامت بمانی. اسلام بیاور تا خداوند اجر تو را دوبار عطا کند. اگر مسلمان نشوی و روی برگردانی گناه (مردم) قبط بر گردن توست. سپس پیامبر آیه ۶۴ سوره آل عمران را فرمود (ابن سیدالناس، ۱۴۱۴، ق، ج ۲: ۳۳۲)</p>	<p>۴</p>
<p>رسالت و نبوت</p>	<p>قرآن نبوت و رسالت را وجه مشترک انسان‌ها به صورت کلی معرفی می‌کند. بنابراین می‌توان در روابط جهانی بر اخلاقیات و منش انسانی پیامبران به عنوان وجه مشترک تأکید کرد.</p>	<p>مسلماً برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود (احزاب، ۲۱). برای شما سرمشق خوبی در زندگی ابراهیم و کسانی که با او بودند وجود داشت (ممتحنه: ۴). هم‌چنین حضرت نوح به عنوان الگوی پایداری و استقامت در تبلیغ دین</p>	<p>۵</p>

		(اعراف: ۵۹-۶۴)، حضرت یوسف به عنوان قهرمان مقاومت در مقابل شهوت (یوسف: ۲۱-۵۶)، حضرت ایوب به عنوان قهرمان صبر و تحمّل در سختی‌ها و شداید (انبیا/۸۲)، حضرت اسماعیل به عنوان نماد تسلیم در مقابل فرمان خدا و حضرت داود به عنوان الگوی شهامت و شجاعت در مبارزه با طاغوت معرفی شده است.	
رسالت و نبوت	اسلام بر احترام به تمام پیامبران که محوری اخلاقی به عنوان نقطه اشتراک انسانی تصریح می‌کند که می‌تواند در روابط سیاست جهانی اصل قرار گیرد.	هرچند قرآن، اسلام را دین جاودانه می‌داند (آل عمران: ۱۹) ولی پیامبران و کتب الهی را تایید نموده، حرمت پیامبران را مانند حرمت پیامبر اسلام می‌داند و ایمان به ایشان را لازم می‌شمرد (نساء: ۱۵۲).	۶
رسالت و نبوت	قرآن به رسول خدا دستور می‌دهد در مواجهه با مخالفان، به مشترکات دینی از جمله دعوت به رسالت انبیای الهی دعوت نماید.	بگوئید: ما به خدا ایمان آورده‌ایم و به آنچه بر ما نازل شده و آنچه بر ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و پیامبران اسباط بنی اسرائیل نازل گردید (و همچنین) آنچه به موسی و عیسی و پیامبران (دیگر) از طرف پروردگار داده شده است و ما جدائی در میان آنها قائل نمی‌شویم و در برابر فرمان خدا تسلیم هستیم (و تعصبات نژادی و اغراض شخصی سبب نمی‌شود که بعضی را بپذیریم و بعضی را رها کنیم (بقره: ۳۶).	۷
رسالت و نبوت	قرآن بر محور مشترک رجوع به پیامبران در نزاع انسانی دعوت می‌کند. در روابط بین الملل هم می‌توان به نقطه مشترک پیامبران مراجعه کرد.	مردم (ابتدا) یک دسته بودند (به تدریج جوامع پدید آمد و اختلافات پیدا شد) خداوند پیامبران را برانگیخت تا مردم را بشارت و بیم دهند و کتاب آسمانی که به سوی حق دعوت می‌کرد با آن‌ها نازل نمود تا در میان مردم، در آنچه اختلاف داشتند، داوری کند (بقره: ۲۱۳)	۸

رسالت و نبوت	با توجه به تاکید قرآن بر تایید پیامبران نسبت به یکدیگر، همین امر می‌تواند محور مشترک در روابط سیاسی کشورها باشد.	و به یادآورید هنگامی که عیسی پسر مریم گفت: ای بنی اسرائیل! من فرستاده خدا به سوی شما هستم درحالی که تصدیق کننده کتابی که قبل از من فرستاده شده یعنی تورات هستم و بشارت دهنده به رسولی هستم که بعد از من می‌آید و نام او احمد است(صف: ۶)	۹
معاد	باور به معاد یکی از محورهای مشترک انسانی است	قرآن تاکید می‌کند تنها متجاوزان و گناهکاران از پذیرش معاد سرباز می‌زنند(مطفین: ۱۲).	۱۰
معاد	از اینکه قرآن بر اجر تمام انسان‌های مومن به معاد تصریح می‌کند، می‌توان نگرشی مشترک بین همه جوامع در امر سیاست یافت.	کسانی که [به اسلام] ایمان آورده و کسانی که یهودی شده‌اند و ترسایان و صابئین هر کس به خدا و روز بازپسین ایمان داشت و کار شایسته کرد پس اجرشان را پیش پروردگارش خواهند داشت و نه بیمی بر آنان است و نه اندوهناک خواهند شد(بقره: ۶۲).	۱۱
معاد	باور به معاد را می‌توان محور مشترک دولت‌ها و کشورها در نظر گرفت و از این منظر بر اخلاقی سیاسی اهتمام ورزید.	کسانی که ایمان آوردند و کسانی که یهودی شدند و صابئین‌ها و مسیحیان و زرتشتیان و کسانی که شرک ورزیدند، خدا قیامت میانشان داوری خواهد کرد: زیرا خدا بر هر چیزی گواه است(حج: ۱۷).	۱۲

(منبع: یافته‌های پژوهش)

ب: راهکارهای معرفتی گرایشی

منظور از راهکارهای معرفتی گرایشی، گرایش‌های فطری و تمایلاتی است که در وجود هر فردی به ودیعه گذارده شده است که افزایش علم و آگاهی، آشنا کردن ملت‌ها با آموزه‌های اخلاقی، بیداری وجدان ملت‌ها، دعوت بر اساس حکمت و برهان، و تشویق به خردورزی و تفکر از مهم‌ترین راهکارهای معرفتی گرایشی هستند که بر اساس قرآن و روایات به دست آمده است.

جدول ۲: راهکارهای معرفتی گرایشی

ردیف	گزاره قرآن و سنت	استنباط	مفهوم
۱	آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند، برابرند؟! (زمر: ۹)	قرآن به طور مطلق و برای همه انسانها بر اهمیت علم تاکید می‌کند و همین محور می‌تواند در نهادینه‌سازی اخلاقی سیاسی کمک کننده زیادی باشد.	افزایش علم و آگاهی
۲	پیامبر: به وسیله علم و معرفت خداوند اطاعت و عبادت می‌شود (ابن شعبه حرانی، ۲۸: ۱۳۶۳)	علم به عنوان محور مشترک انسانی تاثیر زیادی در نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی دارد.	افزایش علم و آگاهی
۳	امام علی: همواره جاهل و نادان را در حال افراط یا تقریب می‌بینی (سیدرضی، ۱۴۱۴: ۴۲)	جهل، اهرم اختلاف روابط بین الملل و علم، محور پیشران در گسترش اخلاق سیاسی روابط جهانی است	افزایش علم و آگاهی
۴	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ (اسراء: ۷۰) إِيهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ (حجرات: ۱۳)	قرآن کرامت انسانی را به مردم گوشزد می‌کند.	آشنا کردن ملت‌ها با آموزه‌های اخلاقی
۵	برای خدا به عدل برخیزید و به عدالت شهادت دهید، و البته نباید دشمنی گروهی شما را بر آن دارد که عدالت نکنید. عدالت کنید که به تقوا نزدیکتر است (مائده: ۸) پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب و میزان فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند (حدید: ۲۵) ای داوود، ما تو را در زمین خلیفه گردانیدیم؛ میان مردم به حق داور کن (ص: ۲۶)	قرآن بر عدل و انصاف برای همه مردم تاکید نموده و همین نشانگر تاثیر مثبت اخلاق بر روابط جهانی است.	آشنا کردن ملت‌ها با آموزه‌های اخلاقی
۶	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به پیمانها و قراردادها وفا کنید (مائده: ۱) پیمان با مشرکان را تا پایان مدتشان محترم شمارید (توبه: ۴)	قرآن کریم بر وفای به عهد و پیمان برای همگان تاکید می‌کند و همین نشانگر محور مشترک انسانی در تمام دنیاست.	آشنا کردن ملت‌ها با آموزه‌های اخلاقی

		بدترین جنبنندگان نزد خدا... کسانی هستند که هر بار عهد و پیمان خود را میشکنند و پرهیز ندارند(انفال: ۵۵-۵۶) امام علی: همانا وفا همزاد راستی است و هیچ سپری چون وفا بازدارند نیست (نهج البلاغه، خ ۴۱)	
آشنا کردن ملت‌ها با آموزه‌های اخلاقی	قرآن بر همگان ادای امانت و عدم خیانت را تاکید کرده	خدا به شما فرمان میدهد امانتها را به صاحبشان بازگردانید(نساء/ ۵۸)	۷
بیداری وجدان ملت‌ها	قرآن تاکید می‌کند که انسان‌ها قابلیت بیداری وجدان را دارند.	پرسیدند: چه کسی این کار را با بت‌های ما انجام داده؟ ابراهیم گفت: این کار را بزرگ بت‌ها انجام داده! از آنها پرسید اگر سخن می‌گویند(انبیا/ ۵۵-۶۵) آری، من یوسف را برای کامیابی به خود دعوت کردم. یوسف راستگوست. من دروغ گفتم. (یوسف/ ۵۱)	۸
دعوت بر اساس حکمت و برهان	قرآن جهت نهادینه‌سازی اخلاق بین امت‌ها و ملت‌ها بر دعوت و اقتناع بر اساس حکمت و برهان تصریح نموده	با حکمت و اندرز نیکو به‌راه پروردگارت دعوت نما و با آن‌ها به طریقی نیکوتر استدلال و مناظره کن(نحل: ۱۲۵)	۹
تاکید بر خردورزی و تفکر	قرآن تعقل و تفکر یا خرد ورزی و اندیشیدن را محور تعاملات و ارتباطات انسانی می‌داند و این محوری کاملاً اخلاقی است.	کسانی که سخنان می‌شنوند و از نیکوترین پیروی می‌کنند، خدا هدایتشان کرده و خردمندان اند (زمر: ۱۸) خدا آیات خود را برای شما شرح می‌دهد؛ شاید اندیشه کنید (بقره: ۲۴۲)	۱۰

(منبع: یافته‌های پژوهش)

ج: راهکارهای معرفتی واکنشی

منظور از راه‌کارهای معرفتی واکنشی، همان واکنش‌ها و عکس‌العمل‌های مطلوب در قبال آسیب‌ها و پدیده‌های نامطلوب مثل التقاط، شبهه‌پردازان و بدعت‌گذاران می‌باشد که از

جمله آن اندیشه‌های آسیب‌زا هستند. همچنین دوری از سخت‌گیری در ترویج آموزه‌های

دینی از دیگر راهکارهای مطلوب معرفتی واکنشی است.

جدول ۳: راهکارهای معرفتی واکنشی

مفهوم	استنباط	گزاره قرآن و سنت	ردیف
مواجهه با التقاط	قرآن و سنت معصومان به التقاط به صورت کلی هشدار داده و همین نشانگر آن است که در مسیر رشد روابط انسانی باید نسبت به التقاط روشنگری کرد و در مقابل آن ایستاد.	به خاطر دروغی که زبان‌های شما توصیف می‌کند نگوئید این حلال و آن حرام است تا بر خدا افترا ببندید، کسانی که به خدا دروغ می‌بینند رستگار نمی‌شوند (نحل، ۱۱۶) از آنها (یهود) می‌گویند: آن از طرف خداست! با اینکه از طرف خدا نیست و به خدا دروغ می‌بینند در حالیکه می‌دانند (آل عمران: ۷۸) گویند به بعضی ایمان داریم و بعضی را انکار می‌کنیم (نساء، ۱۵۰) امام علی: معاویه گروهی از گمراهان را همراه آورده و حقیقت را از آنان می‌پوشاند تا کورکورانه، گلوهایشان را آماج تیر و شمشیر کند (سیدرضی، ۱۴۱۴: ۴۸)	۱
مواجهه با شبهه‌پردازان	طبق آموزه‌های دین، رهاسازی شبهه‌گران باعث بهبود روابط بین الملل نیست و عکس آن صحیح است.	امام علی: جایگاه خود را به ستمگران واگذار کردید و زمام امور خود را به دست بیگانگان سپردید و امور الهی را به آنان [بنی امیه] سپردید؛ همان‌ها که به شبهات عمل می‌کنند و در شهوات غوطه‌ورند (سیدرضی، ۱۴۱۴: ۱۰۶)	۲
مواجهه با بدعت‌گذاران	بدعت‌گذاران مانع پیشرفت روابط جوامع هستند و این کار، مانع نهادینه سازی اخلاق سیاسی است.	بگو: در آنچه بر من وحی شده، هیچ غذای حرامی نمی‌یابم مگر مردار یا خونی که (از بدن حیوان) بیرون ریخته یا گوشت خوک که اینها همه پلیدند یا حیوانی که به گناه هنگام سر بریدن نام غیرخدا بر آن برده شده (انعام: ۱۴۵)	۳

		<p>پیامبر: بدترین کارها، بدعت‌هاست و هر بدعتی گمراهی است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶: ۲۵۶)</p> <p>پیامبر: هرگاه در میان امت من بدعتی رخ داد، باید دانشمندان علم خود را آشکار کنند؛ کسی که چنین نکند، لعنت خدا بر او باد (کلینی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۴)</p>	
<p>دوری از سختگیری در ترویج آموزه‌های دینی</p>	<p>آسان‌گیری در تبلیغ دین اثر زیادی در رشد اخلاق نسبت به تعامل با دنیا دارد.</p>	<p>خداوند راحتی شما را می‌خواهد نه زحمت (بقره: ۱۸۵)</p> <p>در دین کار سنگین و شاقی بر شما نگذارد (حج: ۷۸)</p> <p>پیامبر: خدا مرا بر شریعت و دین حنیف و آسان و ملایم برانگیخته (کلینی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۴۹۴)</p>	<p>۴</p>

(منبع: یافته‌های پژوهش)

نکته کلی که راهکارهای معرفتی به دست آمده، آن است که یکتاپرستی، توجه به رسالت، امامت و معاد، وجه مشترک در روابط بین‌الملل است. همچنین حکومت دینی برای نهادینه‌سازی در روابط بین‌الملل، ملزم به همزیستی مسالمت آمیز بین ادیان در عین حال مقابله با اندیشه‌های انحرافی است؛ زیرا ایجاد شبهه از طرفی و عدم پاسخگویی صحیح از طرفی دیگر، راه را برای کجروی‌های دیگر هموار کرده، به مرور باعث دوری از فضایل اخلاقی و کشیدن شدن به رذائل اخلاقی می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۱۳۴).

۲-۳. راهکارهای عاطفی

مراد از راهکارهای عاطفی، راهکارهایی است که می‌توان با کار بست آن‌ها از احساسات و عواطف افراد جهت تربیت اخلاقی و رشد مطلوب‌شان استفاده نمود که به نظر می‌رسد پیشوایان معصوم علیهم‌السلام از این طریق توانسته‌اند به نهادینه‌سازی ارزشهای اخلاقی در میان سایر ملت‌ها بپردازند. جدول زیر نشانگر راهکارهای مربوطه است که عبارتند از: محبت و مهرورزی، نرمش و غضب بجا، تکریم انسانی، حق‌طلبی و حق‌جویی.

جدول ۴: راهکارهای عاطفی

ردیف	گزاره قرآن و سنت	استنباط	مفهوم
۱	مردان و زنان مؤمن همه یاور و دوستدار یکدیگرند، خلق را به کار نیکو وادار و از کار زشت منع می‌کنند(توبه: ۷۱)	محبت بین مومنان در عرصه‌های مختلف سیاسی باعث نهادینه‌سازی اخلاقی سیاسی می‌شود.	محبت و مهرورزی
۲	خدا شما را از کسانی که در دین با شما نجنگیده و شما را از دیارتان بیرون نکرده‌اند، بازمی‌دارد که با آنان نیکی کنید و با ایشان عدالت ورزید؛ زیرا خدا دادگران را دوست می‌دارد(ممتحنه: ۸) قطعاً کسانی که گفتند: ما نصرانی هستیم، نزدیک‌ترین مردم در دوستی با مؤمنان خواهی یافت؛ زیرا برخی از آنان دانشمندان و رهبانانند که تکبر نمی‌ورزند(مائده: ۸۲)	قرآن مسلمانان را از مهرورزی در همزیستی با غیر محاربین نهی نکرده و به همزیستی با غیر مسلمانان دعوت نموده است.	محبت و مهرورزی
۳	بدی را با نیکی دفع کن تا دشمنان سرسخت مثل دوستان گرم و صمیمی شوند(فصلت: ۳۴)	محبت به مردم، می‌تواند از مولفه‌های پیشران اخلاقی در روابط بین افراد از جمله روابط سیاسی باشد.	محبت و مهرورزی
۴	کافران را مهلت ده و کمی آنان را به حال خود واگذار، طارق: ۱۷ با مشرکان (هنگام نبرد) دسته‌جمعی پیکار کنید همانگونه که دسته‌جمعی با شما پیکار می‌کنند(توبه: ۳۶) با کفار و منافقین پیکار کن و بر آنها سخت بگیر، (تحریم: ۹)	هم نرمش و هم خشم بجا عاملی اخلاقی در روابط بین کشورهای مختلف است.	نرمش و غضب بجا
۵	ما فرزندان آدم را کرامت بخشیدیم(اسراء: ۷۰)	قرآن بر تکریم از سوی خدا تاکید کرده؛ لذا تکریم انسان‌ها نسبت به هم سبب بهبودی روابط می‌شود	تکریم
۶	امام علی: هر کس در جستجوی حق باشد آن را می‌یابد؛ هر چند حقیقت بسیار پوشیده باشد(تمیمی، ۶۸: ۱۳۶۶)	شاخص حق‌طلبی در نهادینه‌سازی اخلاقی سیاسی بین کشورها، دولت‌ها و افکار عمومی، تاثیر ضریب‌وار دارد.	حق‌طلبی و حق‌جویی

(منبع: یافته‌های پژوهش)

یافته‌ها درباره راهکارهای عاطفی آن است که چون اسلام، ارتباط با دیگر دولتها و ملتهای مسلمان را توصیه کرده، لذا دولت اسلامی باید اصل مهرورزی و محبت با دیگر ملل و دولتهای اسلامی را به عنوان یک اصل مهم در سیاست خارجی خود اعمال نماید و همین امر باعث گسترش وحدت در جهان اسلامی و به همزیستی مسالمت آمیز بین مذاهب اسلامی منجر می‌گردد. البته نتیجه دیگر آن است که آموزه‌های دینی خواهان خشم بر دولتهایی است که از عدالت تجاوز نموده و با مسلمانان عناد و ستیز عملی دارند.

۳-۴. راهکارهای رفتاری

رفتار به مشاهده، مطالعه و ثبت پاسخ‌های یک ارگانیسم در شرایط مشخص به یک محرک بیرونی گفته می‌شود و مقصود از راهکارهای رفتاری در اینجا اموری است که به رفتار انسان مربوط می‌شود و مهم‌ترین آن‌ها بایدها و نبایدهای اخلاقی یا رفتار اخلاقی می‌باشد (مسلمین، ۱۳۸۸: ۱۶۶). مقصود از رفتار اخلاقی در اینجا، رفتاری است که آن را به عنوان درست یا نادرست تعریف کرده باشند.

راهکارهای رفتاری را که از آیات و احادیث و سنت به دست آمده، در سه دسته رفتارهای ارزشی-اخلاقی، رفتارهای فرهنگی و اجتماعی، و رفتارهای سیاسی، اقتصادی و نظامی مطرح و در جدول تحلیل مضمون شده‌اند.

الف: راهکارهای رفتاری بر اساس ارزش و اخلاق

ایجاد فضای اخلاقی در جامعه، تعاون و همکاری، صبر و پایداری، رفق و مدارا، حسن خلق، سعه صدر، و ضرورت پای‌بندی به تعهدات و قراردادهای راهکارهای قرآنی و طبق سنت معصومان است که کشف و ارائه شده است. جدول شماره ۵ نشانگر راهکارهای مورد نظر است.

جدول ۵: راهکارهای رفتاری بر اساس ارزش و اخلاق

مفهوم	استنباط	گزاره قرآن و سنت	ردیف
ایجاد فضای اخلاقی در جامعه	خود بستر اخلاقی و محیط آرام از بالاترین عوامل و زمینه‌ها در جهت پیشرفت سیاست اخلاقی در دنیا است	میان دل‌های شما، الفت ایجاد کرد و به برکت نعمت او، برادر شدید (آل عمران: ۱۰۳)	۱

<p>تعاون و همکاری</p>	<p>اصل تعاون در روابط بین‌الملل و در ارتباط با کشورهای اسلامی باعث اقتدار کشورهای اسلامی می‌گردد.</p>	<p>در نیکوکاری و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید (مائده: ۲)</p>	<p>۲</p>
<p>صبر و پایداری</p>	<p>صبر و تحمل پیشران اخلاقی در رشد سیاست‌ورزی بین‌المللی است.</p>	<p>ای مومن صبور باشید و یکدیگر را به صبر سفارش کنید و متوجه روابط خود باشید (آل عمران: ۲۰۰) با یکدیگر نزاع و اختلاف نکنید که سست و بد دل می‌شوید و قدرت و شوکتان از میان می‌رود؛ و شکیبایی ورزید (انفال: ۴۶)</p>	<p>۳</p>
<p>رفق و مدارا</p>	<p>اصل «با دشمنان مدارا» تاثیر زیادی در سیاست‌ورزی اخلاق جهانی دارد.</p>	<p>بسیاری از اهل کتاب... آرزو می‌کردند شما را بعد از ایمانتان کافر گردانند. عفو کنید و درگذرید (بقره: ۱۰۹) کسانی که پاداششان را به خاطر شکیبایی دو بار دریافت می‌دارند. آن‌ها با نیکی‌ها بدی‌ها را دفع می‌کنند (قصص: ۵۴) پیامبر: ما پیامبران به مدارا با مردم نیز ماموریم (طوسی، ۴۱۴ق: ۵۵۱)</p>	<p>۴</p>
<p>رفق و مدارا</p>	<p>معاهدات متعدد پیامبر با غیر مسلمانان نشانگر توجه پیامبر جهت نهادینه‌سازی اخلاق در روابط بین‌الملل بر محور رفق و مداراست.</p>	<p>معاهدات پیامبر با مهاجرین و انصار از یک سو و با یهودیان از سوی دیگر (ابن هشام، ج ۲: ۱۱۵-۱۱۸)، پیمان رسول خدا با طوایف بنی نضیر، بنی قریظه و بنی قینقاع (طبرسی، بی‌تا، ج ۱: ۱۵۷) اجازه پیامبر به نمایندگان نصاری نجران بر عبادتشان در مسجد مدینه (طبرسی، بی‌تا، ج ۲: ۳۱۰) برخورد مسالمت‌آمیز پیامبر با مشرکان در جریان فتح مکه (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۱: ۶۰)</p>	<p>۵</p>
<p>حسن خلق</p>	<p>خوش اخلاقی به عنوان شاخص اخلاقی، عامل وحدت انسانی است.</p>	<p>در برابر آن‌ها (مردم) نرم شدی و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می‌شدند (آل عمران: ۱۵۹) امام صادق: نیکوکاری و خوش خلقی،</p>	<p>۶</p>

		سرزمین‌ها را آباد می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۷۱: ۳۹۵)	
سعه صدر	سعه صدر و تحمل، شاخص اخلاقی مهمی در رشد ارتباطات انسانی است.	چون بر لغو بگذرند با بزرگواری می‌گذرند (فرقان: ۷۲). امام علی: وسیله و ابزار ریاست، سعه صدر است (نهج البلاغه، قصاص ۱۷۶)	۷
ضرورت پابندی به تعهدات و قراردادهای	پای‌بندی به تعهدات یکی از مهم‌ترین و کلیدی‌ترین راهکارها در جهت رشد اخلاق سیاسی در عرصه جهانی و بین کشورهای دنیاست	ای کسانی که ایمان آوردید به پیمان‌ها وفا کنید (مائده، ۵) به عهد خود وفا کنید که از عهد سؤال می‌شود (اسراء ۳۴) پیمان‌شان (مشرکان) را تا پایان مدتشان محترم شمرد (توبه: ۴) امام علی: اگر با دشمنت پیمانی بستنی یا او را امان دادی، به پیمان خود وفادار باش (سیدرضی، ۳۴۷: ۱۴۱۴)	۸
تعهدات و قراردادهای	تبصره درباره مشرکان خائن به پیمان	هرگاه (با ظهور نشانه‌هایی) از خیانت گروهی بیم داشته باشی، به‌طور عادلانه به آن‌ها اعلام کن (که پیمان‌شان لغو شده): زیرا خدا خائنان را دوست نمی‌دارد. « (انفال: ۵۸)	۹

(منبع: یافته‌های پژوهش)

ب: راهکارهای رفتار فرهنگی و اجتماعی

فرستادن پیام به بزرگان قبایل و سران کشورها، اعزام شخصیت‌های برجسته، مجادله احسن و مناظره، معرفی الگو و اسوه، دعوت به وحدت، و نفی قوم‌پرستی و نژادپرستی یعنی اصل برابری ملت‌ها راهکارهایی است که به عنوان رفتارهای فرهنگی و اجتماعی در جهت نهادینه‌سازی اخلاق روابط بین‌الملل کشف، تحلیل و مفهوم‌سازی شده‌اند. جدول شماره ۶ نشانگر راهکارهای مورد نظر است.

جدول ۶: راهکارهای رفتار فرهنگی و اجتماعی

مفهوم	استنباط	گزاره قرآن و سنت	ردیف
فرستادن پیام به بزرگان قبایل و سران کشورها	نامه‌های محترمانه و متعدد پیامبر به پادشاه ایران، و امپراتوری روم و نجاشی بزرگ حبشه و سایرین، نشانگر یک راهکار مهم بین‌المللی در نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی است.	«از محمد فرستاده خدا به پادشاه بزرگ ایران...» (طبری، ۱۳۸۷ ق، ج ۲: ۶۵۴) (از محمد رسول خدا به هرقل بزرگ روم. تو را به اسلام دعوت می‌کنم، اسلام را قبول کن تا در دنیا و آخرت سالم گردی و خدا تو را دومرتبه پادشاه دهد (یک مرتبه به سبب ایمان به عیسی بن مریم، مرتبه دیگر برای ایمان به پیامبر اسلام)... ای اهل کتاب بشتابید به سوی کلمه و هدفی که میان ما و شما درست و ثابت است، عبادت و پرستش نکنیم مگر خدا را و چیزی را شریک او قرار ندهیم (یعقوبی، بی تا، ج ۲: ۶۲). «این نامه‌ای است از محمد ﷺ فرستاده خدا به نجاشی اصحح بزرگ حبشیان... (بیهقی، ۱۴۰۵ ق، ج ۲: ۳۰۸)	۱
اعزام شخصیت‌های برجسته	اینکه پیامبر ضمن اعزام نمایندگان به آنان رعایت قواعد اخلاقی را توصیه می‌کرد، نشانگر آن بوده که پیامبر در نهادینه‌سازی اخلاق در روابط بین‌الملل به واسطه اعزام سفیران اهتمام داشته‌اند.	قرآن ۲۴ بار امر به هجرت نموده و پیامبر در روابط با سران مذاکره را بر شیوه‌های خشونت‌آمیز مقدم می‌دانست (سجادی، ۱۳۷۹: ۹۹) پیامبر شخصیت‌های برجسته مثل معاذ بن جبل به یمن، علی <small>رضی الله عنه</small> به یمن (جعفریان، ۱۳۸۳: ۶۶۵)، مالک بن مراره، عبدالله مهاجر بن ابی امیه، اقرع بن عبدالله حمیر، ابوموسی اشعری، عبدالله بن زید، مالک ابن عباد را به مناطق مختلف اعزام نمود (عاملی، ۱۴۲۶ ق، ج ۲۸: ۸. ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۵ ق، ج ۲: ۵۵)	۲
مجادله احسن	مناظره و گفت‌وگو سازی اخلاقی	با آنان به شیوه‌ای که نیکوتر	۳

و مناظره اخلاقی	عامل ارتباطات کشورهاست.	است، مجادله نما. (نحل: ۱۲۵) با او سخنی نرم گویند شاید پند پذیرد یا بترسد (طه: ۴۴) شیوه اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> حتی در مقابل گستاخی و بی ادبی فرد، رعایت ادب در مناظره است (ابن بابویه، ۱۳۷۲ ج ۲: ۲۰۹)
معرفی الگو و اسوه	استفاده از الگوهای جهانی و تاکید بر آنها به رشد اخلاق سیاسی در عرصه جهانی کمک زیادی می‌کند.	برایتان در زندگی رسول خدا الگویی نیکوست (احزاب: ۲۱) برای شما در پیروی از ابراهیم و کسانیکه با اویند، الگویی نیکوست (ممتحنه: ۴) قرآن آسیه همسر فرعون و مریم را به عنوان الگو معرفی کرده (تحریم: ۱۱ و ۱۲)
دعوت به وحدت	اهتمام قرآن و سنت بر وحدت در جوامع، نشانگر آن است که می‌تواند راهکار اخلاقی در روابط بین‌الملل باشد	قرآن از عباراتی مثل «واعتصموا» (آل عمران: ۱۰۳)، «لاتتازعوا» (انفال، ۴۶)، «أَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ» (انفال: ۶۳)، امت واحده» (هود: ۱۱۸)، «إِخْوَةٌ» (حجرات: ۱۰) استفاده کرده است. به ریسمان خدا چنگ زبید و پراکنده نشوید (آل عمران: ۱۰۳) وحدت بین مسلمانان علاوه بر آنکه اساس دین را حفظ می‌کند (سیدرضی، ۱۴۱۴: ۳۷۱)، باعث پیروزی مسلمانان و امت اسلامی در سطوح مختلف می‌گردد (آقانوری، ۱۳۸۷: ۴۲).
نفی قوم‌پرستی و نژادپرستی (اصل برابری ملت‌ها)	نژادپرستی مانع بزرگ ارتباطات کشورهاست.	ای مردم ما شما را از مرد و زنی آفریدیم و شما را ملت و قبیله گردانیدیم تا همدیگر را بشناسید؛ ارجمندترین شما نزد خدا پرهیزگارترین شماست (حجرات: ۱۳)

ج: راهکارهای رفتار سیاسی، اقتصادی و نظامی

جهاد، صلح، نفی سلطه‌پذیری، و تألیف قلوب راهکارهایی‌اند که به عنوان رفتارهای سیاسی، اقتصادی و نظامی در جهت نهادینه‌سازی اخلاق روابط بین‌الملل کشف، تحلیل و مفهوم‌سازی شده‌اند. جدول شماره ۷ نشانگر راهکارهای مورد نظر است.

جدول ۷: راهکارهای رفتار سیاسی، اقتصادی و نظامی

مفهوم	استنباط	گزاره قرآن و سنت	ردیف
جنگ	مواجهه با جنگ‌افروزان، مانع ارتباطات جهانی با سایر ملل نیست.	فقه‌های شیعه طبق متون دینی جنگ را به دو نوع ابتدایی و دفاعی تقسیم کرده‌اند (محقق حلی، ۱۳۶۴: ۱۰۹). مرورید، ۱۴۰۶ق: ۴۹ - ۵۰) اکثر مفسران شیعه هم معتقد به تشریح حکم جهاد ابتدایی با عموم کفارند؛ مقصود آیات، مطلق جهاد با عموم کفار نیست (عمید زنجانی، ۱۳۶۲: ۴۰ - ۴۹)	۱
صلح	چون انسان‌ها میل به صلح و آشتی جهانی دارند، هر امر کمک‌کننده برای این کار، شاخص اخلاقی در رشد روابط بین‌المللی دارد.	ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همگی در صلح درآید و از گام‌های شیطان پیروی نکنید که او دشمن آشکارتان است (بقره: ۲۰۸) خدا شما را از نیکی و عدالت نسبت به کسانی که در کار دین با شما نجنگیدند و از دیارتان بیرون نکردند، باز نمی‌دارد؛ زیرا خدا عدالت‌پیشگان را دوست دارد. تنها شما را از دوستی کسانی نهی می‌کند که در امر دین با شما پیکار کردند و از خانه‌هایتان بیرون راندند یا به بیرون راندن کمک کردند (ممتحنه: ۹۸) اگر دشمنان به صلح و مسالمت تمایل داشتند، تو نیز مایل به صلح باش (انفال: ۶۱)	۲
نفی	کشورها گسترده‌تر از چند کشور	و هرگز خدا برای کافران نسبت به مؤمنان	۳

سلاطه‌پذیری	زورگویند و لذا توجه به اصل نفی سییل مانع گسترش روابط با سایر کشورها نیست، بلکه عامل پیشران در ارتباطات جهانی است.	راه تسلطی قرار نداده است (نساء: ۱۴۱)	
تألیف قلوب	الفت برقرار کردن بین جوامع عامل رشد اخلاق سیاسی و سیاست‌ورزی اخلاقی در جوامع انسانی است.	هنگامی که شما (مسلمانان) پیش از اسلام و در حال کفر) با یکدیگر دشمن بودید، خدا با نعمت اسلام، میان دل‌های شما «تألیف» و پیوند داد و همه برادر هم گشتید (آل عمران: ۱۰۳)	۴

(منبع: یافته‌های پژوهش)

البته درباره جنگ و صلح طبق آموزه‌های دینی، صلح بر جنگ مقدم است. امیرالمومنین^۷ صلح با دشمنان را آسان‌تر از تلاش برای غلبه با آنها در میدان جنگ دانسته و جنگ را تنها در شرایطی که گریزی از آن نباشد و ادامه صلح باعث تضعیف مسلمانان نشود مجاز شمرده شده است (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۷۳۱). هم‌چنین طبق گزاره‌های اسلامی، از آغاز کردن جنگ باید پرهیز نمود و در سیره و سنت رسول اکرم و هم‌چنین ائمه معصومین، ایشان آغازگر جنگ نبودند؛ هم‌چنان که در جنگ صفین، جنگ جمل امیرالمومنین^۸ آغازگر جنگ نبودند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۱۸۶؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۴: ۵۱۳). هم‌چنین بنا بر نقل شیخ مفید امام حسین^۷ پیشنهاد زهیر بن قین، یکی از اصحابش مبنی بر شروع جنگ با سپاه حر بن یزید ریاحی قبل از اینکه شمار دشمنان افزایش پیدا کند را با این دلیل که اگر بر شمار دشمنان افزوده شود امکان غلبه و پیروزی میسر نمی‌گردد، رد می‌نماید (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲: ۸۴).

به علاوه دین جنگ با غیر نظامیان را ممنوع کرده (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۱۴۲؛ سیدرضی، ۱۴۱۴: ۲۹۸) ممنوعیت کشتار جمعی (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵: ۶۲. طوسی، ۱۴۰۰ق: ۳۰۰) و از تعرض به اموال افرادی که در جنگ مشارکت ندارند، منع نموده و رعایت حقوق این افراد در سیره ائمه معصومین^۹ مورد سفارش قرار گرفته است. به عنوان نمونه در جنگ تبوک پیامبر^{۱۰} از اردو زدن لشکر مسلمین در زمینهای زراعی مردم نهی

کردند (الصالحی الشامی، ۱۴۱۴ق، ج ۵: ۴۴۶) در سیره امیرالمومنین علیه السلام نیز این امر مورد تاکید قرار گرفته و در نامه‌ای به جاریه قدامه هنگامی که وی را به جنگ بسر بن ابی اراطه فرستادند، ایشان را از غصب کردن چهارپایان و دست اندازای به آب‌های مردم برحذر داشته‌اند (ثقفی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۲۸).

دفاع از هم‌زمان در صحنه سخت کارزار که خطر از دست دادن جان نیز وجود دارد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۴۲) و دعا و خیرخواهی برای دشمن (توبه: ۱۲۸) از جمله محورهای دیگر است که دعای امام علی پس از اینکه حجر بن عدی و عمرو بن الحمق زبان به لعن دشمن باز کرده بودند از آن جمله است و حضرت از آنها می‌خواهد که برای نجات گمراهان از گمراهی دعا کنند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۲: ۳۹۹). نمونه دوم دعای پیامبر در جنگ احد در حالی است که پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله مجروح شده بود و عده‌ای از مسلمانان از پیامبر درخواست کردند که ایشان را نفرین نمایند، اما ایشان در حالی که دست به دعا برداشته بود، فرمود: خدایا قوم مرا هدایت کن! زیرا آنها نادان هستند (طبرسی، بی‌تا: ۸۳). پرهیز از دشنام دادن به دشمن طبق فرمایش پیامبر (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵: ۸۰. مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴: ۱۴۵) و منع امام علی از دشنام به شامیان در جنگ صفین (سیدرضی، ۱۴۱۴ق: ۳۲۳) از دیگر موارد و اصول اخلاقی جنگ است.

۴. یافته‌ها

راهکارهای نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی در روابط بین‌الملل به سه دسته معرفتی، عاطفی و رفتاری تقسیم شده؛ راهکارهای معرفتی در سه دسته نگرشی، گرایشی و واکنشی بر اساس قرآن یافت و تحلیل شده است که توجه دادن به توحید، رسالت و نبوت، و معاد، راهکارهای معرفتی نگرشی‌اند و افزایش علم و آگاهی، آشنا کردن ملت‌ها با آموزه‌های اخلاقی، بیداری وجدان ملت‌ها، دعوت بر اساس حکمت و برهان، و تشویق به خردورزی و تفکر، راهکارهای معرفتی گرایشی هستند. هم‌چنین مواجهه با التقاط، مواجهه با شبهه‌پردازان، مواجهه با بدعت‌گذاران، و دوری از سخت‌گیری در ترویج آموزه‌های دینی، راهکارهای مطلوب معرفتی واکنشی می‌باشند.

محبت و مهرورزی، نرمش و غضب بجا، تکریم انسانی، حق‌طلبی و حق‌جویی نیز جزو راهکارهای عاطفی کشف و تحلیل شده‌اند. به علاوه، راهکارهای رفتاری در سه دسته رفتارهای ارزشی- اخلاقی، رفتارهای فرهنگی-اجتماعی، و رفتارهای سیاسی-اقتصادی- نظامی تقسیم و ارائه شده‌اند که ایجاد فضای اخلاقی در جامعه، تعاون و همکاری، صبر و پایداری، رفق و مدارا، حسن خلق، سعه صدر، و ضرورت پای‌بندی به تعهدات و قراردادهای راهکارهای قرآنی و طبق سنت معصومان، راهکارهای گرایشی و اخلاقی‌اند. فرستادن پیام به بزرگان قبایل و سران کشورها، اعزام شخصیت‌های برجسته، مجادله احسن و مناظره، معرفی الگو و اسوه، دعوت به وحدت، و نفی قوم‌پرستی و نژادپرستی یعنی اصل برابری ملت‌ها، راهکارهای رفتار فرهنگی و اجتماعی هستند و جهاد، صلح، نفی سلطه‌پذیری، و تألیف قلوب، راهکارهای رفتار سیاسی، اقتصادی و نظامی می‌باشند.

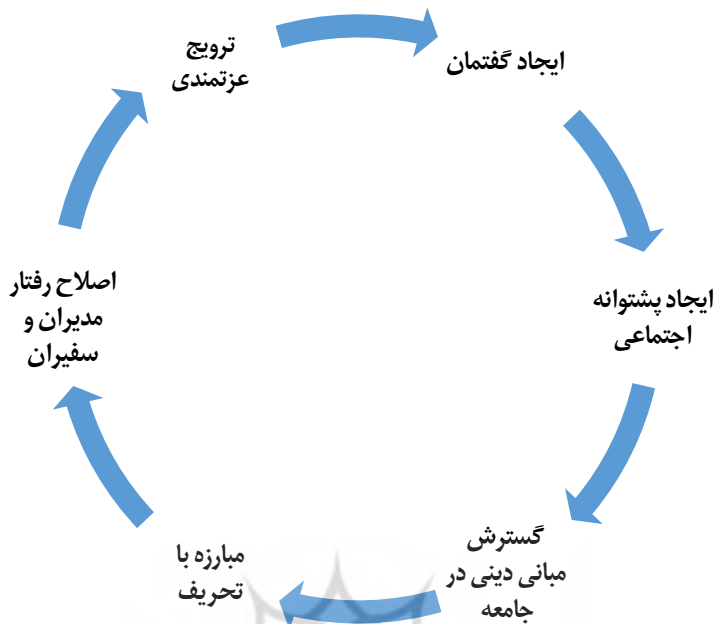
با توجه به راهکارهایی که کشف، تحلیل و دسته‌بندی شده می‌توان محورهایی کلی را نتیجه گرفت که راهکارهای فوق با محورهای متخذ عملیاتی شده و نتیجه‌بخش خواهد بود. اولین محور، ایجاد گفتمان در جامعه و عرصه بین‌المللی است و تا شرایط گفتمانی ایجاد نگردد، نهادهای سازی اخلاق امکان‌پذیر نیست؛ زیرا انسان‌ها نیاز به گفتمان دارند و در عرصه گفتمانی است که افکار و قلوب جوامع به هم نزدیک می‌گردد.

ایجاد پشتوانه اجتماعی، محور و بستر دیگر اجرایی کردن راهکارهای فوق است؛ زیرا در عرصه اخلاق سیاسی در صحنه بین‌المللی زمانی می‌توان موفقیت کسب کرد که ابتدا با پشتوانه اجتماعی ملی همراه باشد و سپس با پشتوانه اجتماعی افکار عمومی بین‌المللی، کما این‌که اهداف جمهوری اسلامی ایران در عرصه اخلاقی سیاسی نسبت به مسأله فلسطین و غضب رژیم صهیونیستی به این دلیل رو به جلو بوده که با پشتوانه افکار عمومی در عرصه ملی و کشورهای اسلامی و عرصه بین‌المللی همراه شده است. هم‌چنین گسترش مبانی دینی در جامعه، بستر و محور دیگر اجرایی کردن راهکارهای نهادهای سازی اخلاق سیاسی جهانی است؛ زیرا گسترش فضایل اخلاقی زمانی تجلی و سرعت می‌گیرد که مبانی دینی گسترش یابد. البته بین اجرای اخلاق و گسترش دین رابطه بینابین طرفینی برقرار است. مبارزه با تحریف، محور جدی دیگری است که مخصوصاً از راهکارهای معرفتی نتیجه

گرفته می‌شود؛ زیرا امروزه دشمنان به دنبال تحریف بسیاری از فضایل اخلاقی هستند که در روابط بین دولتها و ملتها تاثیر گذار است؛ آنها از این طریق چهره تابناک اسلام را پوشانده و باعث منحرف شدن ملتها می‌گردند. وجود گروههای افراطی منحرف همچون داعش، گروههای سلفی و... که باعث خدشه دار شدن چهره تابناک اسلام در عرصه جهانی می‌شود و حمایت تمام عیار غرب و بویژه آمریکا از این جریانات به خوبی نقش جریان تحریف اسلام اصیل را مشخص می‌کند.

اصلاح رفتار مسئولان و مقامات کشور بالاخص مدیران و سفیران از دیگر محورها و بسترهای مهم جهت اجرای راهکارها و نهادینه سازی اخلاق سیاسی است؛ زیرا حاکمان و صاحب منصبان هر جامعه به دلیل جایگاه سیاسی و موقعیت اجتماعی که دارند نقش جدی در تبیین سیاست خارجی کشور ایفا می‌کنند. امام علی علیه السلام می‌فرماید: مردم به حاکمانشان شبیه‌ترند تا به پدرانشان (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۴۶) به همین دلیل رفتار و عملکرد حاکمان در سیاست خارجی و روابط بین الملل به صورت مستقیم در عملکرد و رفتار جامعه تاثیر دارد و اصلاح رفتار مدیران و مسئولان در این خصوص باعث اصلاح رفتار جامعه نیز می‌شود.

با توجه به ابعاد معرفتی نگرشی و گرایشی و ابعاد عاطفی و هم‌چنین رفتاری، ترویج عزتمندی در عرصه‌های مختلف می‌تواند جزو بهترین شاخص‌های نهادینه سازی اخلاق در روابط بین الملل برای اجرای راهکارها باشد؛ زیرا تا زمانی که عزت ملی پابرجا و قابل افزایش درون افراد جامعه باشد، همدلی در اجرایی کردن و نهادینه‌سازی اخلاقی سیاسی امکان‌پذیرتر و سهل‌الوصول‌تر خواهد بود که محورهای اجرایی کردن نهادینه سازی اخلاق سیاسی در شکل مشخص شده است.

شکل ۱: محورهای اجرایی کردن نهادهای سازی اخلاق سیاسی
(منبع: یافته‌های پژوهش)

نتیجه

بین عرصه اخلاق و روابط بین‌الملل ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. مقصود از روابط بین‌الملل یعنی ارتباط برقرار کردن در تمام زمینه‌های سیاسی و غیرسیاسی میان بازیگران صحنه بین‌الملل که شامل اشخاص، گروه‌ها، سازمان‌ها و دولت‌ها می‌باشد. در ارتباط یا عدم ارتباط اخلاق با حوزه روابط بین‌الملل سه تفکر وجود دارد که نگاه اولیه که تفسیری بدبینانه از ماهیت انسان دارد، هر گونه نگاه قدرت محور یا واقع‌گرا را نسبت به سیاست بین‌الملل و روابط بین‌الملل نفی می‌کند و اصل حاکم را بر جنگ محوری و تلاش برای افزایش قدرت می‌داند در صورتی که واقعیت نظام بین‌الملل این اصول را رد می‌کند. بر این اساس در نگاه واقع‌گرایی برای حفظ صلح جهانی به دنبال موازنه قوا می‌باشد ولی با بررسی اتفاقاتی که در دوره‌های مختلف در جهان بشری افتاده، مثل جنگ‌های جهانی اول و دوم و سایر درگیریها این نتیجه به دست می‌آید که توازن قوا صرفاً باعث ایجاد صلح جهانی نمی‌گردد و این سیستم ناکارآمدی خود را برای ایجاد یک مدینه فاضله یا آرمانشهر به اثبات رسانده است.

از سوی دیگر در نگاه فضیلت و اخلاق محور یا ایدالیسمی نیز تفسیر خوشبینانه از ماهیت روابط بین‌الملل دارند در این نگاه ذات انسان را و اصل حاکم بر روابط بین‌الملل را بر صلح طلبی می‌داند در حالی که واقعیات نظام بین‌الملل بسیاری از این اصول را مردود می‌شمرد و منافع مشترک نتوانسته مانع از بروز جنگ در میان کشورها گردد. هرچند که ارزش‌های انسانی و اخلاقی از جایگاه ویژه‌ای در نظام و نگرش فضیلت محور دارد ولی این تئوری هیچ راهکاری برای نهادینه کردن اخلاق در روابط بین‌الملل ارائه نمی‌دهد و به‌طورکلی یک تئوری آرمانگراست که به واقعیات روابط بین‌الملل توجه ندارد. بر خلاف آنچه که در خصوص رویکردهای واقع‌گرایی و آرمان‌گرایی گفته شد، رویکرد اسلام به اخلاقی کردن روابط بین‌الملل با ماهیت روابط بین‌الملل که از آن با نظریه قدرت در چارچوب اخلاق نام برده شد، تطابق بیشتری دارد و نگاه افراط‌گرایانه واقع‌گرایی و آرمان‌گرایانه ایدئالیستی را قبول نکرده است؛ بلکه برای اخلاقی شدن روابط بین‌الملل راهکارهایی را بیان کرده است و سیاست را در چارچوب اخلاق بیان کرده است. اسلام با رویکردی جامع نسبت به سرنوشت بشر، سیاست‌شناسی و روابط بین‌الملل توانسته تا حدود بسیار زیادی از ماهیت اخلاقی در روابط بین‌الملل را تبیین نماید و این ریشه در اصل منطقی حاکم بر دین اسلام دارد که به‌عنوان یک دین جهان‌شمول معرفی شده است.

در این پژوهش بر اساس روش تحلیل مضمون در آورده‌ها و داده‌های دینی اعم از آیات قرآن و احادیث و سنت معصومان علیهم‌السلام، برای نهادینه کردن ارزش‌های اخلاقی در روابط بین‌الملل، راهکارهایی مبتنی بر ساختار وجودی انسان کشف و ارائه شده که به صورت کلی به سه دسته راهکارهای معرفتی، عاطفی و رفتاری تقسیم شده‌اند و راهکارهای معرفتی در سه محور بینشی، گرایشی و واکنشی و هم‌چنین راهکارهای رفتاری مبتنی بر رفتارهای ارزشی و اخلاقی، رفتارهای فرهنگی و اجتماعی، و رفتارهای سیاسی، اقتصادی و نظامی تقسیم و دسته‌بندی شده‌اند که در یافته‌ها جمع‌بندی گردیده است.

نتایج نهایی که از پژوهش فوق و راهکارهای مستخرج از قرآن به دست آمده، آن است که چون انسان با محور اخلاق عجین است و بر اصول اخلاقی تمایل زیادی دارد، زمانی می‌توان جامعه انسانی در عرصه ملی و یا جهانی را با اهداف سیاسی حتی اهداف سیاسی

مطلوب همسو نمود که بتوان بر قواعد اخلاقی و اصول انسانی و مشترکات ساختار وجودی اصرار و تاکید داشت. این نتیجه فارغ از نتیجه عقلی، خروجی و استنباط داده‌های قرآنی و سنت معصومان است و راهکارهای این پژوهش با چنین پیش فرضی کشف و ارائه شده است.

نتیجه دیگر آن است که گرچه قرآن بر محورهای اخلاقی نظیر استدلال، برهان، حکمت، فضایل انسانی، کرامت وجودی و محورهای مشابه برای نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی اصرار دارد، اما بر مبارزه با گسترش شبهات، افکار التقاطی و بدعت گذاری‌ها به شدت تاکید می‌کند؛ زیرا چنین محورهای منفی جلو رشد هرگونه امور مطلوب از جمله نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی را می‌گیرد.

هم‌چنین اگرچه اسلام موافق صلح جهانی و همزیستی مسالمت‌آمیز کشورهاست و از ابتدا با جنگ مخالف است، اما با توجه به اصولی نظیر عدم سلطه‌پذیری، نمی‌توان به خاطر نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی در روابط بین‌الملل، مانع سلطه‌گری استعمارگران نشد. به تعبیر دیگر گرچه در اسلام توصیه شده تا حد امکان از جنگ پرهیز شود، ولی در زمانی که ضرورت ایجاد نماید هیچ توصیه‌ای به کناره‌گیری از جنگ نشده است.

کتابنامه

- قرآن کریم، ترجمه عبدالمحمد آیتی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۱). اعتقادات فی دین الامامیه. (محمد علی بن سید محمد حسنی، مترجم). تهران، انتشارات اسلامیه.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحفل العقول. قم، انتشارات جامعه مدرسین.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶). تصنیف غررالحکم ودررالكلم. قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- جاسمی، بهرام، و جاسمی، محمد (۱۳۵۷). فرهنگ علوم سیاسی. تهران، گوتنبرگ.
- جهان‌بزرگی، احمد (بی‌تا). اصول سیاست و حکومت. تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- حاجی‌پور، حسین (۱۳۹۹). شاخص‌های اخلاقی اقناع و تبلیغ دینی. قم، انصاریان.

راهکارهای قرآن و سنت جهت نهادینه‌سازی اخلاق... - حسین حاجی‌پور (۳۹-۱۱) / ۳۹

- حر عاملی، محمد (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه. قم، انتشارات آل‌البیت لاحیاء التراث.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۹۹). لغت‌نامه دهخدا. تهران، موسسه لغت‌نامه دهخدا.
- رحیمی خوزوقی، و سپهری، مهدی (۱۳۹۷). تبیین هستی و چیستی انسان از منظر اندیشه‌های علامه طباطبایی. حکمت صدرایی، ۶(۲). ۸۷-۱۰۵.
- سید رضی (۱۳۷۸). نهج‌البلاغه. (سیدجعفر شهیدی، مترجم). تهران، علمی و فرهنگی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر قرآن. (محمدباقر موسوی. مترجم). قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل‌ابن حسن (بی‌تا). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. تهران، فراهانی.
- طوسی، محمدبن محمد (۱۳۷۳). اخلاق ناصری. تهران، خوارزمی.
- عابدی جعفری، حسن، و دیگران. (۱۳۹۰) تحلیل مضمون و شبکه مضامین روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی، ۵(۲). ۱۵۱-۱۹۸.
- عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۶۲). حقوق اقلیتها بر اساس قانون قرارداد ذمه. تهران، نشر فرهنگ.
- قریان زاده، قربانعلی (۱۳۸۶). روابط بین‌الملل از دیدگاه امام خمینی. تهران، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- قوام، عبدالعلی (۱۳۸۴). روابط بین‌الملل: نظریه‌ها و رویکردها. تهران، سمت.
- کافی، مجید (۱۳۸۵). مبانی جامعه‌شناسی. تهران، مرکز جهانی علوم اسلامی.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، دارالکتاب اسلامی، تهران:
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- محقق حلی (۱۳۶۴). شرایع الاسلام. تهران، دانشگاه تهران.
- مروارید، علی اصغر (۱۴۰۶ق). الینابیع الفقهیه. تهران، انتشارات مرکز بحوث الحج و العمره.
- مسلمین، کیت. (۱۳۸۸). درآمدی به فلسفه ذهن. قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- مفید، محمدبن محمدبن نعمان (۱۴۱۳ق). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد. قم، موسسه آل‌البیت.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۰). صحیفه نور. تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- یعقوبی، احمد بن واضح. (بی‌تا). تاریخ یعقوبی. بیروت، دارصادر.